

## २१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य

प्रा. रश्मी रमेश देसाई

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण

राजापूर, जि.- रत्नागिरी

### प्रस्तावना :

२१ वे शतक आज माणसांसमोर अनेक नवी आव्हाने घेऊन उभे ठाकले आहे. नुकत्याच सरलेल्या २० व्या शतकाकडे दृष्टीक्षेप टाकला तर काय आढळते? चतुर मानवाने नेत्रदीपक प्रगती साधली आहे. आपल्या देशातल्या कुठल्याही कोप-यात राहणा-या माणसाला स्वतःची प्रगती साधण्याचा हक्क आहे. जन्मावर कर्म अवलंबून नाही तर कर्मावर त्याचे समाजातील स्थान अवलंबून आहे. २१ व्या शतकात भारतात तंत्रज्ञानक्षेत्रात खूप प्रगती व्हायला हवी. साहित्याच्या क्षेत्रात विचार करताना कादंबरीच्या विश्वात मागच्या दशकात अधिक वास्तविकता डोकावू लागली आहे. नवी शैली, नवी भाषा आणि नवी धाटणी या रूपात कादंबरी लेखन वाचकांच्या भेटीला येत आहे. ही स्वागतार्ह गोष्ट आहे. ज्यांनी सौंदर्यवादी कविता लिहिली, त्यांनी पुढे वास्तववादी लिखाण केले आहे. हा बदल आश्वासक आणि आव्हानात्मक आहे. मराठी साहित्यातील कादंब-यांनी मराठी साहित्याला समृद्ध केले आहे. कादंबरी हा शब्द भारतात ७व्या शतकापासून आहे. कादंबरी हा साहित्यप्रकार इंग्रजी राजवटीपासून आहे. मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणून हरी केशवजी यांची इ.स.१८४१ साली आलेली "यात्रीक्रमण" नावाची कादंबरी, पण मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून बाबा पदमनजी यांच्या "यमुनापर्यटन" कादंबरीचे नाव घेतले जाते. काळानुसार मराठी कादंब-यामध्ये अनेक बदल आले. समाजातील मुख्य घटना प्रकाशझोतात आणण्यासाठी "कादंबरी" लिहिल्या जाऊ लागल्या. अभिव्यक्त होण्याचा कादंबरी हा एक मार्ग बनला.

साठोत्तरी कादंब-यांनी मराठी साहित्यात अनेक वेगळे विषय मांडले गेले. स्त्रीवादी साहित्याला या काळात चांगली प्रेरणा मिळाली आणि अनेक लेखिका मराठी साहित्याला मिळाल्या आणि एक समृद्ध असे स्त्रीवादी साहित्य मराठी साहित्यात जन्माला आले. मराठी साहित्याला अनेक लेखकांचे योगदान लाभले आहे या लेखकांचा विचार केला तर ही यादी कधीच न संपणारी आहे. मराठी मध्ये उत्तम आणि दर्जेदार अशी आत्मचरित्रे आहेत. ही आत्मचरित्रे

तुम्हांला आयुष्याकडे पाहण्याची एक वेगळीच दृष्टी देतील. तुम्ही कशापासून वाचनाची साहित्यामध्ये अशी अनेक पुस्तके आहेत. जी तुमचे आयुष्य बदलून टाकतात. तुमचा अनुभव समृद्ध करणारी पुस्तके अशी अनेक पुस्तके सांगता येतील. उदा. "मुंबई दिनांक "-अरुण साधू. राडा"-भाऊ पाध्ये माहीमची खाडी"-मधु मंगेश कर्णिक इत्यादी. सध्याच्या काळात आपल्यावर माध्यमांचा सतत मारा होतो आहे. एकूणच वाचन कमी होत आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठी माणसांना मराठी समाजाशी बदलत्या मराठी संस्कृतीशी नात भक्कम करण्यासाठी साहित्यप्रकार नक्कीच उपयोगी ठरतील. पण समृद्ध साहित्य निर्मिती व्हावी यासाठी कोणत्याच माध्यमातून प्रयत्न होताना दिसत नाही. महाराष्ट्रमध्ये उगम पावलेल्या, वसलेल्या अनेक लोककला लयाला जातील अशी भीती वाटते आहे. आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या कमकुवत समाजाला जेव्हा शिक्षणाचा आधार नव्हता, तेव्हा या लोककला आपला आधार बनल्या. म्हणून या लोककला मराठी माणसाचा सांस्कृतिक ठेवा आहेत. महाराष्ट्रात मराठी समाजात होऊन गेलेले थोर संत, विचारवंत, प्रबोधनकार, सामाजिक शास्त्रज्ञ यांची दैदिप्यमान विचार संपदा, संशोधन, ज्ञानसाधना यांची आठवण सांगणार असे आज राज्यात एकही दर्जेदार संग्रहालय नाही.

सामाजिक संरचनेत फेरबदल घडविणारी प्रक्रिया मानवांचे रीतीरिवाज, आचार-विचार, संस्था, संघटना, जीवनपद्धती भोवतालचा परिसर, व्यक्ती व्यक्तीमधील वर्तन यामध्ये सतत बदल होत असतात. आदिम अवस्थेपासून ते सांप्रत काळापर्यंत मानवी समाजाच्या सर्व अवस्थांमध्ये सतत परिवर्तन झाल्याचे दिसते.

मॅकायव्हर यांच्या मते सामाजिक संबंधातील परिवर्तनाला सामाजिक परिवर्तन म्हणता येईल. मुलभूत अर्थाने समाजरचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ हॅरी जॉन्सन यांच्यामते हे परिवर्तन जैविक, सांस्कृतिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि राजकीय क्षेत्रातही घडून येते. समाजातील कोणताही बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन नव्हे तर सामाजिक कृतींचे

व आंतरक्रियांचे आकृतिबंध, मूल्ये, सांस्कृतिक फलिते आणि प्रतिके या आविष्कारांसह होणाऱ्या बदलांना सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात. समाजाच्या, विविध भागांच्या परस्पर संबंधांच्या स्वरूपात बदल झाला की समाजरचनेत परिवर्तन घडून येते. पर्यायाने सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

भारतात राज्यशासन, व्यापार, शिक्षण, दळणवळण या गोष्टींत स्वातंत्र्योस्तव काळात झालेली प्रगती ही भारतीय सामाजिक परिवर्तनाची गती आहे. समाजाचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन परिवर्तनाची दिशा ठरविली जाते. परिवर्तन हे मानवी संस्कृतीचे अविभाज्य अंग आहे. मानव रानटी पाषाणयुगी अवस्थेतून विद्यमान प्रगत संस्कृतीपर्यंत वाटचाल करित आला. निरनिराळ्या टप्प्याने विकसित होणे, हा मानवी समाजाचा एक गुणधर्मच आहे. हा विकास घडविण्याचे कार्य साहित्य करित असते.

#### उद्दिष्टे

- साहित्य सामाजिक परिवर्तन करत असते.
- काळानुसार सामाजिक बदल कसा होत गेला याचा आढावा घेणे.
- विविध क्षेत्रातील बदल साहित्यामुळे घडून येतात.
- समाजातील महिलांच्या दर्जावर सामाजिक परिवर्तन घडत असते.
- बदल हि काळाची गरज आहे हे पटवून देणे.
- कालानुरूप समाजजीवन व मराठी साहित्य बदलत असते.

#### शासन धोरणे : अर्थ संकल्प

समाजात काळानुसार शैक्षणिक, तांत्रिक बदल होताना दिसून येतो. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून आपल्याला २०२०-२१ चा अर्थसंकल्प पाहता येईल. फेब्रुवारी २०२१ रोजी भारत सरकारचा देशाचा पहिला महिला कागद विरहित डिजिटल अर्थ संकल्प सादर करण्यात आला. केंद्रीय अर्थ आणि कंपनी व्यवहार मंत्री निर्मला सितारामन यांनी हा मांडला. या अर्थ संकल्पात आरोग्य आणि स्वच्छतेवर भर दिलेला आहे. कारण आजची कोवीड १९ ची जी परीस्थिती आहे तिने मानवी जीवन पूर्ण बदलून गेले आहे. समाजात आज लोक एकत्र यायला, एकमेकांकडे जायला घाबरू लागली आहेत. अशावेळी स्वच्छता राखणे व सामाजिक अंतर राखणे गरजेचे आहे. अशावेळी हा अर्थ संकल्प समाजाला एकप्रकारचा दिलासा देत आहे. कारण यामध्ये प्रतिबंधक रोगनिवारक आणि शारीरिक कल्याण या क्षेत्रांच्या मजबुतीकरणावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

महत्वाकांक्षी भारतासाठी सर्वांगीण विकास हे लक्ष्य ठेवले आहे. यातून सामाजिक विकासाची गती नक्कीच वाढेल. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी कोरोना व्हायरसमुळे निर्माण झालेल्या संकटावर मात करण्यासाठी "आत्मनिर्भर भारत अभियान"ची घोषणा केली. या अभियानासाठी भारताच्या जीडीपी टक्के रक्कम म्हणजे २० लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची त्यांनी घोषणा केली. आत्मनिर्भर भारत पाच खांबावर उभा असेल एते म्हणजे अर्थव्यवस्था एपायाभूत सुविधा एतंत्रज्ञानाधारित व्यवस्था एआपली डेमोग्राफी आणि मागणी अशाप्रकारे संकटाचे संधीत रुपांतर करून शासनाकडून सामाजिक विकास साधला जातो हे खूपच आशावादी चित्र आहे.

#### समाजातील स्त्रियांचे स्थान :

घरात समाजात जर स्त्री जर सुखी असेल तर ते कुटुंब किंवा समाज सुखी असते. त्याचप्रमाणे समाजात स्त्रियांचा दर्जा उच्च असेल एतर समाजाची सामाजिक प्रगतीस गती प्राप्त होते. कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना, पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे. विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे या प्रक्रियेला स्त्री - सक्षमीकरण असे म्हणतात.

#### स्त्रियांचे समाजातील योगदान:

पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा आध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. हि नाण्याची एक बाजू झालीय पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठी हि प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन कालापासून पूजनीय मानले गेलेले आहे. त्याच वेळी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनामध्ये अडकून पडल्या आहेत. त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. त्याचे अधिकार व विकास यापासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्रीपुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. असे असतानासुद्धा निर्भया कांड किंवा कोपर्डी सारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशावेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न बिकट समस्या बनून उभ्या राहतात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलांना

स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात करतोय पण याच वेळी आपल्या मनात प्रश्न उभा राहतोय खरंच भारतातील महिला अबला आहेत का? ज्या मुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहात आणि खरंच महिलांचे सबलीकरण होते आहे का ?

मुळातच भारतीय महिला हि कधी अबला नव्हतीच. भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाबरोबर एक स्त्री असते किंबहुना या देशात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळे घडले आहेत. राजमाता जिजाऊ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, पी.टी. ठापा आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे. प्रत्यक्षात महिलांमध्ये निसर्गाकडून काही देणग्या पुरुषापेक्षा जास्त आहेत. स्त्री सुजानशील आहे. कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री-पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे आणि त्यामुळे ही शक्ती सद्द व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या हि महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकार द्वारे मातृदिवस, महिला दिव, बालिका दिन, जननी सुरक्षा अभियान असे कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्री शक्तीचे महत्त्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण यासोबत महिलांचे अधिकार व मुल्ये यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्रीभ्रूण हत्या निरक्षतता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादीचा नाश कारणे गरजेचे आहे. त्याच बरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनविणे हि समाजाची जबाबदारी आहे. अशा प्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषांना हिणविणे नव्हे, तर फक्त महिलांनी त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागविणे होय. असा विचारप्रवाह प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होईल. स्त्री शक्तीच्या रूपांत असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य

व स्वराज्य दिसेल. आणि फक्त अभियानापुरते कागदपत्री नाही, तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. त्यामुळे समाज परिवर्तन होण्यास मदतच होईल.

### साहित्य क्षेत्रातील बदल :

प्राचीन काळात संतानी समाजात सामाजिक मुल्ये रुजवली त्यातून समाजात बदल होत गेला त्यामध्ये चक्रधर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, रामदास, गाडगेबाबा इत्यादी अनेक नावे सांगता येतील. त्यानंतर अनेक समाजसुधारकांनी सामाजिक क्रांती घडवून आणली. त्यामध्ये राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, गांधीजी, आगरकर, शिवाजी महाराज, शाहू महाराज, बाबासाहेब आंबेडकर, नेहरू, इंदिरा गांधी अशी खूप नावे येतील ज्यांच्या विचारांतून समाजप्रबोधन घडून आले व सामाजिक बदलास एक प्रकारची चलना मिळाली. त्यानंतर अनेक लेखक, कवी, साहित्यिक यांनी साहित्याच्या माध्यमातून समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले. यामध्ये वि.स.खांडेकर, शिरवाडकर, अत्रे, पु.ल.देशपांडे, साने गुरुजी, सावरकर, शिवाजी सावंत, शांता शेळके, विजया वाड, सानिया, विभावरी शिरूरकर, ताराबाई शिंदे अशी अनेक साहित्यिकांची नावे सांगता येतील.

आजचे मराठी साहित्यदेखील काळानुरूप बदलताना दिसत आहे. आजचे साहित्य हे नैतिक -नैतिक असा विचार न करता समोर येणाऱ्या जगण्याला धीटपणे भिडते.ज्या सामाजिक पर्यावरणात लेखक वावरत असतो एजगत असतो त्या पर्यावरणाचा गुंता त्याला अस्वस्थ करित असतो व ते वास्तव मांडून वाचकांकडून तो बदलाची अपेक्षा ठेवतो.त्यामुळेही सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यास एकप्रकारची चालना मिळते.साहित्य व समाज यांचा अन्योन्य असा संबंध आहे.

### सारांश :

समाजात असलेल्या कला, साहित्य, चित्रपट किंवा कोणतेही इतर कला प्रकार घ्या, ते माणसाच्या भावविश्वाचा आरसा असतात. हे कलाप्रकार समाजाचे मन तयार करतात. समाजाचे संस्कार आणि शहानपण तपासत राहतात. आपला मराठी समाज जर सर्जनशील आणि विवेकी घडावा अस वाटत असेल तर विविध कला आणि साहित्य याकडे विशेष लक्ष पुरवणे आपल्याला गरजेचे आहे.हे काम केवळ सरकारी अनुदान देऊन होणारे नाही.हा विचार प्रत्येक मराठी मनामध्ये रुजायला हवा.तरच आपण विवेकी समाजाकडे वाटचाल करू शकू. मराठी साहित्य, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला, लोककला अशा अनेक

कलांमधून मराठी मनाचे चित्रण दिसते. ते सर्व कलाप्रकार आजपर्यंत महाराष्ट्राने फुलवले, जोपासले आहेत.मराठी भाषेच्या ४० बोलीभाषा आहेत, या बोलीभाषा मधील साहित्य निर्मितीसाठी विशेष कार्यक्रम आखले गेले पाहिजेत. विविध क्षेत्रातील बदलांवर आधरित सामाजिक परिवर्तन होत असते. काळानुरूप बदलणे हा मानवी गुणधर्मच आहे. त्यामुळेच सामाजिक परिवर्तन होते. ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे मानव आज प्रगती करत आहे.आज हिरक महोत्सवी वर्षात पदार्पण करताना हा आशावादी असा बदल मानवी प्रगतीसाठी देशाच्या प्रगतीसाठी खूप महत्वाचा आहे.आपलीही भारताचा नागरिक म्हणून या समाज परिवर्तनास हातभार लावणे हि एक सामाजिक जबाबदारी नक्कीच ठरते.

आपण एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, अगदी प्राचीन काळी लोक समुहाने राहत नव्हते तेव्हा त्यांच्या हि गोष्ट लक्षात आली की आपण समुहाने राहिल्याने आपली अनेक कामे सोपी व सहज होतात. समुहाने राहिल्याचे फायदे लक्षात आल्याने त्याकाळी लोक एकत्र रहायला लागले.त्यामुळे तर मानव समाजशील झाला. आज आपण बघितले तर मानवाला एकमेकांशिवाय अजिबात करमत नाही. समाजाचे पण एकमेकांशिवाय कोणतेच काम होत नाही हे लक्षात आल्यावर परस्परांचे सहकार्य घेऊन लोक एकमेकांची कामे करतात.त्यातून एकमेकांची कामे आनंदाने होतात.आणि हा आनंद घेण्यासाठी लोक एकत्र येतात.आज मानव प्राणी हा पूर्णतः समाजशील झालेला दिसतो. मानवाच्या ह्या समाजशील वृत्तीमुळेच सामाजिक परिवर्तनास चालना मिळत आहे. मानवाने एकमेकांची गरज लक्षात घेऊन, तो वागू लागल्यामुळे आज त्याचाच फायदा झालेला दिसतो. आज कितीतरी लोकांना कारखान्यात एकमेकांच्या सहकार्याने काम करावे लागते. त्यामुळे त्यांची कामे लवकर व व्यवस्थित होतात. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळे समाजाच्या प्रगतीस हातभार लागतो.त्यामुळेच देशाची आर्थिक प्रगती विना अडथळा पार पडते. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळेच देशाची प्रगती होते व पर्यायाने मानवही सुखी होतो.आज "एकमेका सहाय्य करू, अवघे धरू सुपंथ" ह्या वृत्तीने मानव आपल्याबरोबर समाजाची प्रगती साधताना दिसतो. आज मानवाला लक्षात आले आहे की समूह जीवन हे सुखी समाधानी असते. त्यामुळे मानव विविध कार्यक्रम एकत्र येऊन साजरे करताना दिसतो. एकत्र कार्यक्रमांची मजा ही

प्रगती त्याच्या बरोबर समाजासाठीही खूपच महत्वाची आहे.समाज व मानव हे नाते किती अतूट आहे हे येथे लक्षात येते.

आज जरी समाजात कोरोनाच्या भीतीचे वातावरण असले तरी या वातावरणातून मानव नक्कीच बाहेर पडेल व आपली सामाजिक प्रगती प्रगतीपथावर पोहचवेल यात काहीच शंका नाही.कारण दर १०० वर्षांनी अशी परिस्थिती येते एखादी महामारी येते व मानव त्यातून प्रयत्नाने सहीसलामत बाहेर पडतो.आज कोरोना परिस्थिती बिकट असली तरी मानवाने त्यावर मात करून संशोधनाने लस शोधून काढली आहे.त्यातून तो बाहेर पडत असताना आपल्याला दिसत आहे.आपण आशावादी दृष्टिकोनातून जगत राहिलो तर येणार्या कोणत्याही परिस्थितीचा सामना करू शकतो.कोणतीही परिस्थिती आली तरी मानवाने आपला आत्मविश्वास गमावता कामा नये.कारण हा आत्मविश्वासच मानवाला प्रगती पथावर घेऊन जातो.येणार्या कोणत्याही परिस्थितीला मानवाने धाडसाने सामोरे गेले पाहिजे तरच तो समाजाची सामाजिक प्रगती करू शकेल.

आज परिस्थितीने मानवाला एकमेकांपासून दूर केले असले, तरी तो एकमेकांशिवाय जगूच शकत नाही ही गोष्ट त्याच्या लक्षात आलेली आहे, त्यामुळे तर मानवप्राणी एकमेकांपासून दूर गेला तरी विज्ञानाच्या सहाय्याने एकमेकांशी संवाद साधताना दिसतो. एकमेकांच्या संपर्कात राहायला त्याला आवडते कारण मुळातच मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानव आज आपल्या सोबत समाजाची प्रगती लक्षात घेतो ही गोष्ट फार महत्वाची आहे कारण समाजाची प्रगती झाली तरच त्याची स्वतःची प्रगती होणार आहे.आज तो स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर व तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने समाजाबरोबर आपली स्वतःची प्रगती करून घेत आहे हीच देशाच्या व समाजाच्या प्रगतीची फार मोठी गती आहे. चला तर मग आपणही या गतीमध्ये सामील होऊया व सामाजिक परिवर्तनास हातभार लावूया.

**संदर्भ साहित्य :**

- १) साहित्य-समाज संबंध- सरदार ग.बा .
- २) भारतीय व्यवस्था
- ३) इंटरनेट
- ४) अर्थसंकल्प